

Engels, Frans en Duits in het vmbo

INGRID F. WIJGH

Na de basisvorming en de Tweede Fase is nu ook het mavo aan verandering toe: in augustus 2001 gaat het vmbo van start. De veranderingen liggen op organisatorisch, didactisch en inhoudelijk niveau. Wat leerlingen voor de talen aan het eind van het vmbo geacht worden te kennen, maar vooral te kunnen, wordt in dit artikel beschreven. Ook wordt aandacht besteed aan de manier waarop leerlingen en docenten aan de nieuwe eindtermen kunnen gaan werken. Dat daarbij zelfstandig werken en leren een belangrijke rol speelt, zal niemand verbazen.

1 De verandering

Er is in het onderwijs heel wat op de schop gegaan de laatste tijd. De veranderingen zijn ingezet tijdens het laatste decennium van de vorige eeuw. Na veel moeizame, politieke debatten werd eindelijk in 1993 de basisvorming ingevoerd. De kerndoelen basisvorming waren in 1998 al aan herziening toe, mede ten gevolge van de introductie van de vernieuwde Tweede Fase die eind jaren '90 zijn beslag kreeg. Ook het mavo ontkwam niet aan de veranderingsgolf; in 2001 gaat het nieuwe vmbo van start. Het lijkt welhaast een natuurwet al deze veranderingen. Toch zijn er duide-

lijke redenen en aanleidingen geweest om te veranderen, ook voor het vmbo. Een van de belangrijkste was wel het grote aantal uitval- lers in mavo en vbo en de gebrekkige aansluiting met vervolgopleidingen, in dit geval het middelbaar beroepsonderwijs. Daarnaast hebben ook de noodzaak tot het vernieuwen van leerinhouden en nieuwe leerpsychologi- sche inzichten een rol gespeeld. Doel van de hele operatie is het verbreden en actualiseren van de leerinhoud, het recht doen aan ver- schillen tussen leerlingen en het zelfstandig werken.

De veranderingen in de basisvorming waren in eerste instantie vooral gericht op de inhoud, die in de Tweede Fase ook op de didactiek: het Studiehuis werd ontworpen. Veranderingen in het mavo en vbo vinden plaats op drie fron- ten, wat de situatie extra lastig maakt.

Allereerst wordt de *organisatiestructuur* ste- vig aangepakt: het vbo en het mavo worden samen het nieuwe vmbo. Dit houdt vooral voor het vbo een stroomlijning in van de vele afdelingen die daar nu nog bestaan. Deze organisatorische verandering gaat de hele school aan, maar het is in de eerste plaats de taak van de leiding om die verandering tot stand te brengen.

Ook de *inhoud* van het onderwijs gaat ver- anderen: er zijn nieuwe eindtermen geformu-

leerd voor de verschillende vakken en er zijn nieuwe onderdelen toegevoegd. Het is vooral de taak van de docenten om daar vorm aan te geven, daarbij ondersteund door nieuwe leergangen, scholing en de verzorgingsstructuur.

Daarnaast verandert ook de aanpak, de *didactiek*: hoe moet het Studiehuis van het vmbo ingericht worden? Ook voor het vmbo geldt dat het verwerven en toepassen van algemene en specifieke vaardigheden een prominenter plaats krijgen, evenals het zelfstandig werken en leren. Dat betekent weer een nieuwe taak voor de leraar, daarbij ondersteund door de nieuwe of aangepaste leergangen en nascholingsprojecten.

Terugkijkend was de introductie van de basisvorming nog betrekkelijk eenvoudig. Inmiddels liggen de zaken wat ingewikkelder, bovendien is het vmbo de laatste in de rij, na de basisvorming en de Tweede Fase havo/vwo. Het lijkt wel of in het vmbo alles in één keer meegenomen moet worden.

1.1 De structuur

Met het samenvoegen van mavo en vbo wordt een eind gemaakt aan het huidige a-, b-, c- en d-niveau binnen het vbo en het mavo. Daarvoor in de plaats komen de leerwegen. Het vmbo kent vier leerwegen:

- de basisberoepsgerichte leerweg,
- de kaderberoepsgerichte leerweg,
- de gemengde leerweg,
- de theoretische leerweg.

Elke leerweg heeft een gemeenschappelijk deel, een sectordeel en een vrij deel. Er zijn vier sectoren: welzijn en zorg, landbouw, techniek en economie. Engels heeft een vaste plaats in het gemeenschappelijk deel van alle vier leerwegen. Frans en Duits komen alleen voor in het sectordeel economie: leerlingen hebben daar de keus uit Frans, Duits en wiskunde. Verder kunnen Frans of Duits in het vrije deel gekozen worden in de gemengde en in de theoretische leerweg.

1.2 De inhoud

Er zijn zes algemene onderwijsdoelen die voor alle vakken en sectoren gelden: werken aan vakoverstijgende thema's, leren uitvoeren, leren leren, leren communiceren en leren reflecteren. Alle vakken afzonderlijk, dus ook de talen, worden geacht een bijdrage te leveren aan deze algemene onderwijsdoelen.

Het werken aan vakoverstijgende thema's richt zich vooral op waarden en normen en algemeen maatschappelijke thema's zoals sekseverschillen, de natuur, kunst en cultuur, het milieu en technologische ontwikkeling.

Onder leren uitvoeren worden schoolse vaardigheden verstaan als teksten lezen, schrijven, computervaardigheden en informatie opzoeken. Ook leren leren wordt nader gespecificeerd: het gaat daarbij bijvoorbeeld om het inzetten van strategieën.

Bij leren communiceren ligt de nadruk op het sociale aspect van het werken in groepen.

Natuurlijk ontkomt ook de vmbo-leerling er niet aan om te reflecteren; niet alleen op het leer- en werkproces, maar ook op de toekomst (sic).

Daarnaast zijn er de vakdoelen, die ook wat algemener en meer toepassingsgericht zijn geworden. Zo is een van de exameneenheden gewijd aan oriëntatie op leren en werken (acht eindtermen) en een andere aan basisvaardigheden als werken met ict, zelfstandig werken en omgaan met informatie. De kern van het examenprogramma bestaat echter uit de vaardigheden lezen, luisteren, spreken en schrijven.

1.3 Aanpak, didactiek

Net als in het Studiehuis havo en vwo wordt ook van de vmbo-leerling een meer zelfstandige houding verwacht bij het leren en werken. In de algemene doelen uit de preambule van het examenprogramma evenals in de basisvaardigheden in het mvt-deel staat beschreven wat hieronder verstaan wordt. Het betekent veel aandacht voor vaardigheden

en voor leerstrategieën. Zelfstandig werken is gerelateerd aan onderwijsdoelen als leren leren, leren communiceren en leren reflecteren.

2 Waar gaat dat heen?

In de eindtermen staat beschreven wat de leerlingen kennen, maar vooral kunnen aan het eind van hun vmbo-loopbaan. Het zal niemand meer verbazen dat de eindtermen heel specifiek zijn en geformuleerd zijn in termen van handelingen. De eindtermen die met elkaar samenhangen, zijn in zogenaamde exameneenheden gegroepeerd. Voor de moderne talen zijn er zeven exameneenheden: oriëntatie op studie en beroep, de basisvaardigheden, leer- en leesstrategieën en natuurlijk de vier vaardigheden lezen, kijk-luisteren, spreken en schrijven. Daar gaat het nog steeds om, dat is het hart van het programma.

Voor de gemengde en theoretische leerweg geldt bovendien dat het examen, naast een kerndeel, bestaat uit een verrijksdeel. Ook binnen de exameneenheden wordt een onderscheid gemaakt tussen de verschillende leerwegen. Door middel van cursivering wordt aangegeven dat bepaalde eindtermen alleen

voor de kaderberoepsgerichte, gemengde en theoretische leerweg van toepassing zijn. Het verrijksdeel voor Engels heeft een andere inhoud dan dat van Frans en Duits.

2.1 De inhoud van het examen mvt

Het onderstaande overzicht (schema 1) geeft aan uit welke exameneenheden het programma bestaat. De beschrijving beperkt zich tot de gemengde en theoretische leerweg.

2.2 De vaardigheden

Wanneer we de eindtermen per vaardigheid onder de loep nemen, zien we dat veel bekend voorkomt. De eindtermen bouwen voort op de kerndoelen van de basisvorming. Bij de leesvaardigheid betekent dat aandacht voor vaardigheden als aangeven of de tekst relevante informatie bevat, de hoofdgedachte en betekenis van belangrijke elementen aangeven, teksten vergelijken en conclusies trekken en de compenserende strategieën. In het verrijksdeel komen enkele eindtermen voor die alleen voor Engels gelden, deze hebben betrekking op de communicatieve functie van teksten en op humor in teksten.

Ook voor de luister- en kijkvaardigheid gelden vaardigheden als het kunnen aangeven welke

Exameneenheid	Kerdeel	Examen
mvt/k/1	Oriëntatie op leren en werken	Schoolexamen
mvt/k/2	(Bijdrage aan) basisvaardigheden	Schoolexamen
mvt/k/3	Leervaardigheden mvt	Centraal en schoolexamen
mvt/k/4	Leesvaardigheid	Centraal examen
mvt/k/5	Luister- en kijkvaardigheid	Schoolexamen
mvt/k/6	Gespreksvaardigheid	Schoolexamen
mvt/k/7	Schrijfvaardigheid (niet Engels, zie verrijking)	Schoolexamen
Verrijksdeel		
mvt/v/1	Leesvaardigheid (alleen Engels)	Centraal examen
mvt/v/2	Schrijfvaardigheid (alleen Engels)	Centraal examen
mvt/v/3	Kennis van land en samenleving	Centraal examen
mvt/v/4	Verwerven, verwerken en verstrekken van info	Schoolexamen
mvt/v/5	Vaardigheden in samenhang	Centraal en schoolexamen

Schema 1: examen moderne vreemde talen (mvt), gemengde en theoretische leerweg

relevante informatie gesproken tekst bevat, de hoofdgedachte kunnen bepalen, evenals het kunnen aangeven van de betekenis van belangrijke elementen, het anticiperen op het vervolg van een gesprek en het toepassen van compenserende strategieën.

Wat betreft de *gespreksvaardigheid* wordt de lijn voortgezet die eigenlijk al in 1985 was ingezet. Toen werd de term *gespreksvaardigheid* geïntroduceerd in de zogenoemde *mavo-circulaire*, waarin gesteld werd dat leerlingen zich moeten kunnen redden in een aantal alledaagse situaties. Volgens het nieuwe examenprogramma wil dat zeggen dat leerlingen sociale omgangsvormen hanteren, informatie geven en vragen, hun mening en oordeel geven, dat zij iets uit heden, verleden of toekomst beschrijven, gevoelens uiten, voorkeur uitspreken, instemmen, weigeren, een gesprek beginnen en eindigen en compenserende strategieën gebruiken.

Ook de *schrijfvaardigheid* is geformuleerd in termen van handelingen: leerlingen kunnen gegevens verstrekken, korte schriftelijke mededelingen doen, een persoonlijk of semi-formeel briefje schrijven en daarbij briefconventies gebruiken, zij kunnen e-mail versturen en omgaan met naslagwerken. Nieuw, bijna sensationeel, is de introductie van de *schrijfvaardigheid* voor Engels in het centrale examen: leerlingen moeten een formele brief, een sollicitatiebrief en een curriculum vitae schrijven en daarbij compenserende strategieën hanteren. Voor het eerst doet een andere vaardigheid dan lezen zijn intrede in het centrale examen.

Naast de vier vaardigheden is er plaats voor de inmiddels vertrouwde leer- en leesstrategieën. Deze worden niet expliciet getoetst, maar zijn wel noodzakelijk om de eindtermen voor de leesvaardigheid en de andere vaardigheden te bereiken. Leer- en leesstrategieën worden als het ware vanzelf meegenomen. Hieronder worden niet alleen de compenserende strategieën als omschrijven, maar ook

het inzetten van non-verbale middelen(!) verstaan. Zouden ook lichaamstaal, mimiek en aanwijzen een plaats krijgen in het schoolexamen? Natuurlijk zijn non-verbale middelen onmisbaar in de mondelinge communicatie en het is goed om daar ook in een examenprogramma op te wijzen: een kwestie van validiteit. Het zal alleen de toetsdeskundigen heel wat hoofdbreken kosten hoe die aspecten meegenomen kunnen worden in de beoordeling.

Ook de kennis van taal en samenleving wordt gerangschikt onder de exameneenheid 'leervaardigheden mvt'. Deze kennis wordt expliciet vermeld en wordt in relatie gebracht met het begrijpen van teksten.

Bij de eindterm 'vaardigheden in samenhang' kan men denken aan iets als een taaldorp: binnen een bepaalde thematische context worden de vaardigheden functioneel toegepast. Het Cito werkt aan een proef met een vorm van integratieve toetsing: het digitale taaldorp Frans dat in 2001 beschikbaar komt.

2.3 Nieuw

Natuurlijk zijn er, afgezien van de al vertrouwde doelen die we kennen uit de basisvorming en de nieuwe leergangen, wel degeëlijk een aantal fundamentele veranderingen. Die zetten we hier op een rij.

- Naast de specifieke vakdoelen is er een ruime plaats ingeruimd voor *algemene vaardigheden*, *studievaardigheden* en *leerstrategieën*.
- Het *leesdossier* wordt geïntroduceerd. Ook de vmbo-leerlingen gaan 'kilometers maken' dat wil zeggen vlot geschreven, niet al te lastige teksten globaal lezen. Dat kunnen zowel fictionele als non-fictionele teksten zijn. Dit leesproces wordt op globale of gedetailleerde manier vastgelegd, geregistreerd en in het leesdossier opgenomen.
- Tijdens het examen mogen leerlingen gebruik maken van *naslagwerken*. Dat wil onder meer zeggen dat zij tijdens het centraal examen leesvaardigheid een woorden-

boek mogen raadplegen. Onderzoek bij mavo-leerlingen heeft uitgewezen dat dit de prestaties noch in negatieve, noch in positieve zin beïnvloedt. Leerlingen voelen zich wel een stuk zekerder; als zij iets niet weten, kunnen zij het altijd nog opzoeken. Het gebruik van het woordenboek wordt overigens al in het centraal schriftelijk examen 2001 voor mavo-c en -d geïntroduceerd.

- *Kennis van land en samenleving* wordt meegenomen bij de toetsing van de leesvaardigheid. Dit houdt in dat basale kennis over het land van de doeltaal (geografisch, alledaagse gebruiken, etc.) bekend worden verondersteld bij de leerlingen. Zo kan het zijn dat enige kennis van Franse eetgewoonten noodzakelijk is voor een goed begrip van een tekst.
- Het monopolie van de luistervaardigheid is doorbroken: voortaan mag er ook *gekeken* worden bij het luisteren. Een situatie die veel meer conform de situatie van alledag is. We kunnen van het Cito nu ook video-opnamen verwachten als luistertoets.
- *Kennis van taal en samenleving* wordt expliciet vermeld en wordt 'meegetoetst' bij de leesvaardigheid. Hiermee wordt recht gedaan aan het feit dat een taal deel uitmaakt van de cultuur en dat het niet mogelijk is een taal te beheersen zonder enige kennis te hebben van de cultuur waarin die taal is geworteld.
- Er wordt een *niveau-onderscheid* tussen de talen gemaakt en er wordt ook een onderscheid gemaakt in de positie van de talen. Engels is verplicht en komt voor in alle leerwegen en in alle sectoren. Frans en Duits komen alleen voor in de sector economie. In principe wel in alle leerwegen, maar het leren van deze talen zal toch voornamelijk plaats vinden in de theoretische en gemengde leerweg. Ook tussen Frans en Duits wordt onderscheid gemaakt: op het gebied van de kwaliteitseisen die worden gesteld bij de productieve vaardigheden en bij de criteria die worden gesteld ten aanzien van het

uitgangsmateriaal bij receptieve vaardigheden.

- Behalve het gemeenschappelijke kerndeel is er voor de talen in de gemengde en theoretische leerweg een *verrijkingsdeel* waarin andere eindtermen voorkomen. Ook daar wordt onderscheid gemaakt tussen Engels enerzijds en Frans en Duits anderzijds.

Hiermee zijn in het kort de kenmerken van het nieuwe vmbo voor de vreemde talen geschetst. Het gaat daarbij om het algemene kader en organisatorische veranderingen, maar ook om de veranderingen in het programma voor de talen en in de didactische aanpak. Alleen de grote lijnen zijn aan bod gekomen. Docenten die precies willen weten hoe het zit kunnen op het internet terecht. Er zijn enkele officiële sites die goede, betrouwbare en actuele informatie geven. Daarvoor wordt verwezen naar het artikel van Jan Paul de Vries elders in dit nummer. We kunnen constateren dat we hier te maken hebben met de meerwaarde van ict. Bij de introductie van de basisvorming was het heel wat lastiger om er achter te komen hoe het precies zat.

3 Hoe gaat dat?

Zelfstandig werken en leren zijn een begrip geworden na de introductie van het Studiehuis. Dat heeft ook zijn weerslag gehad in *Levende Talen Tijdschrift* en *Levende Talen Magazine*. Verwezen wordt in dit verband naar de artikelen van Bonset en Mulder (2000, 2001) in het *Tijdschrift*, die zeer praktische handreikingen geven en de artikelenreeks in het *Magazine* van Van Esch, Schalkwijk en Van Summeren (2000, 2001), die dicht bij de praktijk blijven en laten zien hoe vanzelfsprekend zelfstandig leren kan zijn. In het kader van dit artikel houden wij het daarom kort wat betreft de didactische aanpak.

In het examenprogramma wordt zelfstandig leren en werken op verschillende plaatsen

vermeld: in de preambule, bij de basisvaardigheden en bij praktische opdrachten zoals het sectorwerkstuk. Zelfstandig leren vereist niet alleen aandacht voor het product, de leerresultaten, maar ook voor het proces: hoe worden de leerresultaten bereikt, wat is de beste weg en wat de beste aanpak? Belangrijke elementen in het leerproces zijn reflectie en planning. Voor de docent houdt dat ook een verandering in: hoe krijg je de leerlingen aan het werk en hoe houd je ze aan het werk? Feedback geven is een van de belangrijkste taken van de docent geworden. Verder nemen de taken, de opdrachten en de werkvormen een belangrijke plaats in. Leer- gangen bieden daarbij de helpende hand.

3.1 Zelfstandig werken in de klas

Zo'n andere aanpak gaat niet van de ene op de andere dag, maar ontstaat geleidelijk. Leerlingen én docenten moeten wennen en experimenteren. Zo'n geleidelijke aanpak begint bij de les. Grofweg kunnen we drie fasen onderscheiden in de les: oriënteren, uitvoeren, evalueren.

Als leerlingen zelfstandig aan het werk gaan is de fase van het oriënteren heel belangrijk. Zeker in het begin is het van belang daar klassikaal als docent veel aandacht aan te besteden: duidelijke instructie en uitleg, het werk goed voorbereiden, leerlingen actief mee laten denken: welke voorkennis heb je nodig? Welke hulpmiddelen? Wat moet je al kennen en kunnen? In een klassengesprek, waarbij de leerlingen actief betrokken worden, kunnen dergelijke vragen besproken worden, zodat de leerlingen aan de slag kunnen. Het is belangrijk om ook te verwijzen naar het voorafgaande: wat is de rode draad, wat hebben we gedaan, wat hebben we geleerd?

Tijdens de uitvoeringsfase kunnen de leerlingen zelfstandig aan de slag. Dat kan individueel of in groepjes. In het laatste geval is het voor een goede gang van zaken noodzakelijk dat er een duidelijke groepsopdracht is en dat de leerlingen ook een individuele taak of rol binnen de groep hebben. Tijdens deze fase

kan klassikaal worden vastgesteld of de leerlingen inderdaad goed op gang zijn en of zich misschien problemen voordoen. Problemen die bij verschillende groepen voorkomen verdienen zeker klassikale aandacht.

In het begin is het zeker van belang ook de evaluatiefase klassikaal te houden. Hoe ging het, wat was je aanpak? Dit is een fase waarin leerlingen veel van elkaar kunnen leren. Maar er is ook aandacht voor het resultaat: leerlingen kunnen in deze fase ook hun producten presenteren en met elkaar bespreken. Deze fasering binnen een les kan geleidelijk uitgebreid worden naar meerdere lessen, een hele week of een hoofdstuk uit de leergang.

3.2 De leergang

De docent staat er gelukkig niet alleen voor; veel van de uitgangspunten van het nieuwe vmbo zijn verwerkt in nieuwe of aangepaste leergangen. Ook daar wordt, in de vorm van oefeningen, taken en groepsopdrachten vormgegeven aan zelfstandig werken en leren. Verschillende leergangen afficheren zich als geschikt voor het nieuwe vmbo. Maar zijn ze dat ook? Dat zal de praktijk uitwijzen. Het is zaak dat de docent de leergang zorgvuldig kiest. Kunnen mijn leerlingen ermee overweg, kan ik ermee overweg, kunnen we hier de eindtermen mee halen?

Tijdens een bijeenkomst in Utrecht met docenten die in het mavo lesgeven, is een eerste kleine test gedaan met een aantal vmbo-proof leergangen. De docenten hebben een selectie oefeningen uit verschillende leergangen beoordeeld op het criterium 'zelfstandig werken'. Kunnen leerlingen zelfstandig aan de slag? Zo ja, hoe komt dat? Zo niet, waar ligt dat aan? Uit de nabespreking kwam een aantal eisen naar voren waaraan opdrachten en oefeningen moeten voldoen, willen ze geschikt zijn voor zelfstandig werken. De docenten stelden de volgende eisen:

- de instructie moet kort, bondig en duidelijk zijn;

- vermijd moeilijke woorden, gebruik geen vakjargon als ‘lemma’, ‘taalfunctie’, etc.;
- wanneer het gaat om een grote opdracht dienen er tussenstappen aangegeven te worden, kleine stapjes verdienen de voorkeur;
- eisen en verwachtingen moeten duidelijk worden aangegeven;
- zorg ervoor dat er snel succes te behalen is.
- klassikale momenten zijn noodzakelijk;
- het is belangrijk de opdrachten te voorzien van een tijdaanduiding;
- de docent doet het voor;
- benodigde hulpmiddelen zijn aanwezig.

4 Tot slot

Ook de invoering van het vmbo gaat niet zonder slag of stoot. Het vmbo is de laatste in de rij en het lijkt wel of alles tegelijk moet worden meegenomen: inhoudelijke, organisatorische en didactische veranderingen. In navolging van de Tweede Fase moeten ook vmbo-leerlingen veel lezen, vooral véél lezen. Zouden ze niet liever een beetje chatten en berichten verzenden met hun mobieltje? Verder moeten zij strategieën toepassen, plannen, reflecteren (ook op de toekomst), en een sectorwerkstuk produceren!

Zo wordt het leren van een vreemde taal toch weer een echt schoolvak, zij het dan opgesierd met eigentijdse vondsten. De relatie met de realiteit gaat verloren: een taal is toch in de eerste plaats een instrument om iets te *doen*, om te communiceren met andere mensen en niet een object van reflectie en studie. Zo ver waren we onder invloed van de communicatieve aanpak wel gekomen. Maar in de loop der tijd heeft deze aanpak veel van zijn verfrissende, praktische aanpak verloren. Van een doe-vak dreigen de talen een theoretisch vak te worden. Daar zijn de vmbo-leerlingen niet mee gebaat.

LITERATUUR

Bonset, H. & Mulder, H. (2000). Zelfstandig leren in het talenonderwijs (deel 1). *Levende Talen Tijdschrift*, 1, 4, 3-13.

Bonset, H. & Mulder, H. (2001). Zelfstandig leren in het talenonderwijs (deel 2). *Levende Talen Tijdschrift*, 2, 1, 28-36.

Centrale examens vmbo. *Gele katern*, 13 september 2000.

Esch, K. van, Schalkwijk, E. & Summeren, C. van (2000). Zelfstandig leren van moderne vreemde talen 1, *Levende Talen Magazine*, 87, 8, 5-7.

Esch, K. van, Schalkwijk, E. & Summeren, C. van (2001). Zelfstandig leren van moderne vreemde talen 2, *Levende Talen Magazine*, 88, 1, 9-11.

Esch, K. van, Schalkwijk, E. & Summeren, C. van (2001). Zelfstandig leren van moderne vreemde talen 3, *Levende Talen Magazine*, 88, 2, 8-10.

Esch, K. van, Schalkwijk, E. & Summeren, C. van (2001). Zelfstandig leren van moderne vreemde talen 4, *Levende Talen Magazine*, 88, 3, 12-14

Aanwijzing exameneenheden centrale examens vmbo. *Gele Katern*, 13, 17 mei 2000.

Hondt, H. de & Nienhuis, L. (1999). Dat zoeken we op, nieuwe examens mvt in het vo en het gebruik van het woordenboek. *Levende Talen*, 544.

Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen (1985). *C- en D-programma voor eindexamens moderne vreemde talen voor M.A.V.O. en L.B.O.scholen*. Bijlage bij besluit DGVO 13.257.

OC&W (2000). *Examenprogramma's vmbo, talen*. Den Haag: Cfi.

Regeling definitieve vaststelling examenprogramma's. *Gele Katern*, 13, 17 mei 2000.

VMBO Journaal, bijlage bij Uitleg vanaf 13 september 2000.